DOI 10.33190/0027-2833-308-2019-5-007

Данилевська О. М.

УКРАЇНСЬКА МОВА В УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ НАРИСИ

К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2019. — 364 с.

Проблему «українська мова в школі» найбільше досліджують з позицій лінгводидактики. Натомість соціолінгвістичний аспект проблеми лишається зовсім невисвітленим. Ми й досі погано знаємо, як саме українська мова побутує в школах, у педагогічному спілкуванні, у розмовах школярів між собою. І це прикро, адже освіта — одна з головних сфер функціонування мови. За станом шкільного мовлення, якістю мовного виховання можна впевнено спрогнозувати стан мови в майбутньому.

Рецензована монографія покликана заповнити цю прогалину. Її присвячено мовній ситуації в сучасних українських школах. Дослідження ґрунтується на різноманітних джерелах: даних, отриманих шляхом масових опитувань, фокус-групових досліджень і цільового анкетування; вивченні нормативних документів, що регулюють використання мов у закладах освіти; аналізі усного мовлення школярства та вчительства; коментарях до запитань у відкритій частині анкет; дописів у соцмережах; публіцистичних і художніх творах.

Перший розділ «Мовна ситуація як об’єкт соціолінгвістики» висвітлює теоретичні та методологічні підвалини розвідки. Серед іншого тут розкрито поняття мовної ситуації та параметрів її аналізу. Простежено історію її наукового вивчення в Україні. Окреслено

© П. СЕЛІГЕЙ, 2019

специфіку мовної ситуації в школах і представлено авторську методику її дослідження.

У другому розділі «Мовна ситуація у сфері шкільної освіти за результатами масового опитування» відтворено загальний стан української мови в школах і ті зміни, що відбулися за останні дванадцять років (2006–2017). Доведено невідповідність формальних показників та реальної мовної ситуації в сучасних школах. З'ясовано, як самі опитані оцінюють мовну ситуацію та мовну політику у сфері освіти. При цьому показано, що оцінки респондентів залежать від того, у яких регіонах і якій місцевості (місті, селі) вони мешкають, якою мовою спілкуються і до якої вікової категорії належать.

«Мовна ситуація в українській шкільній освіті крізь призму мовної поведінки школярів» — таку назву має третій розділ монографії. Тут схарактеризовано типи мовної поведінки, які було досліджено методами спостереження та цільового анкетування. Доведено, що неоднорідність мовної ситуації в освіті викликана переважно українсько-російською двомовністю, яка своєю чергою зумовлює значно більшу (порівняно з одномовними ситуаціями) варіативність типів мовної поведінки школярів.

О. М. Данилевська виділила шість таких типів: 1) природний комфортний: українськомовні діти в українськомовному середовищі або російськомовні діти — в російськомовному; 2) природний некомфортний: українськомовні діти переходять у неформальній комунікації на російську мову, бо вона сприймається як престижніша; 3) добре адаптований комфортний: російськомовні діти в українськомовному середовищі вільно змінюють мову залежно від ситуації, не відчуваючи дискомфорту або труднощів; 4) не цілком адаптований комфортний: російськомовні діти в українськомовній школі досить вільно змінюють мови, але припускаються помилок; 5) слабко адаптований некомфортний: російськомовні діти в українськомовній школі, яким важко переходити на українську; 6) неадаптований некомфортний: російськомовні або українськомовні діти, які взагалі не здатні змінювати мову. Найхарактернішими для українських шкіл виявилися типи 1, 3, 4. Тип 6 для українських реалій радше гіпотетичний.

У четвертому розділі «Ознаки деформованої мовної ситуації у сфері шкільної освіти в педагогічному дискурсі» проаналізовано прояви посттоталітарних деформацій у мовленні вчителів (за сприйняттям учнів) та рудименти тоталітарної мови в текстах шкільних підручників періоду незалежності. Містяться тут і цікаві спостереження за шкільним сленгом, який авторка розглядає крізь призму «підліткового бунту». Численні експресивні назви з'являються через те, що діти починають ставитися до світу як до об'єкта перетворення відповідно до програми власного життя. Їхня словотворчість випливає з потреби виразити своє «Я», що са́ме починає формуватися. Показано, що підліткам притаманне особливе світобачення, своєрідне сприйняття та пізнання. Дослідження дитячої мови робить в україністиці ще тільки перші кроки, тож зібрані матеріали надзвичайно цінні. І не лише для мовознавства: «соціолект підлітків є тим камертоном, який дає змогу вловити найтонші коливання в аксіологічній сфері сучасного соціуму» (с. 296).

По всьому тексту монографії наведено чимало суджень респондентів та учасників фокус-групових дискусій про українську мову, стан і якість її викладання. Наприклад: «Не подобається, що вчителі замінюють слова, до яких важко знайти відповідник українською мовою, і тому кажуть це на російській», «Хочу, щоб усі вчителі в школі розмовляли українською» «Людина повинна говорити на тій мові, яку щиро любить і поважає»; «"Екологія мови" — дивне словосполучення. Краще вигадайте програми з вивчення української мови, а не дебільні анкети». Усі такі свідчення, безперечно, становлять корисний фактаж для вивчення мовної свідомості сучасників.

Проаналізований фактаж дав О. М. Данилевській підстави зробити теоретично важливі висновки.

Мовну ситуацію в сучасній школі визначає формальна та фактична взаємодія української мови як державної з російською та іншими мовами нацменшин, а також мовами, що їх вивчають як іноземні. Цю взаємодію не регламентовано нормативними приписами — вона зумовлена закономірностями спонтанної комунікації та мовними звичками учасників навчального процесу, сформованими практикою мововжитку в

конкретному регіоні. Отже, мовна ситуація в середній освіті така ж неоднорідна, як і в країні загалом. Мовний портрет кожної конкретної школи залежить від того, у якому регіоні та в населеному пункті якого типу її розташовано.

За формальними критеріями, майже 90 % школярів навчаються українською. Проте дослідження показало: навіть у тих школах, статус яких задекларовано як одномовний, фактично панує українсько-російська двомовність. Така ситуація властива більшості регіонів України (крім Західного). У школах у різних пропорціях вживають дві мови — українську як мову навчання та російську як мову неформального спілкування. У багатьох школах зміна мови навчання не змінила мову спілкування на позаурочних заходах, у коридорах і вчительських.

Дослідження підтверджує висновок, що «специфіку мовного середовища шкіл в Україні визначає поширення в них у різних пропорціях координативного, субординативного та змішаного білінгвізму, диглосії, дифузне проникнення інтерферентних явищ та елементів змішаного мовного коду (суржику)» (с. 334). Отже, маємо разючу невідповідність між офіційно задекларованим і реальним станом уживання державної мови. Цікаво, що оцінка мовного середовища до певної міри виявилася залежною від повсякденної мови респондента. Ті, хто зазвичай послугується російською, схильні вважати мовне середовище шкіл помітно менш українськомовним, ніж ті, хто спілкується українською (с. 341).

Ця невідповідність, відзначає О. М. Данилевська, зумовлена й суб'єктивними, й об'єктивними чинниками. До перших авторка зараховує низьку регламентованість застосування мов у середній освіті та неналежний контроль держави за дотриманням мовного законодавства. До других чинників — постколоніальні деформації, які в школах досі не подолано.

Нехтування вимогами мовного режиму нівелює українськомовний статус школи й замість зміцнення позицій державної мови закріплює українсько-російську двомовність. Це дає підстави до висновку, що «мовна політика незалежної України не тільки не поклала край асиміляційним процесам, успадкованим від радянських часів, а в деяких сферах навіть посприяла їм» (с. 9). Звідси рекомендації авторки: активізувати державну мовну політику в галузі середньої освіти (с. 339), зокрема, посилити додержання мовного режиму в спілкуванні вчителів та інших педпрацівників. Ідеться також і про вимоги нормативності, адже мовлення вчителів, особливо негуманітаріїв, часто-густо засмічене жаргонізмами, суржиковими слівцями, клішованими висловами тощо (с. 44).

Попри всі труднощі та невдачі на шляху дерусифікації шкільництва, розвідка виявила й позитивні, обнадійливі тенденції. Далися вони взнаки впродовж останнього десятиліття, надто після Революції гідності. Причинами О. М. Данилевська називає зростання престижу української мови, дальше піднесення національної свідомості, прищеплення європейських цінностей і збільшення числа прибічників проєвропейської політики.

Масове опитування показало: якщо 2006 р. середовище шкіл оцінювали як здебільшого українськомовне в Центрі 48 %, а на Півночі — лише 15 % респондентів, то 2017 р. ці цифри істотно зросли: 82 % і 75 % відповідно (с. 338). Якщо 10 років тому обов'язкове викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти підтримували 63 %, а запровадження обов'язкового мовного режиму в школах — 33 %, то нині ці показники становлять 80 % і 70 % відповідно (с. 339). Переважна більшість респондентів різних поколінь уважають, що керівники навчальних закладів обов'язково повинні володіти державною мовою (86–95 %), що обов'язок громадян володіти нею як мовою свого громадянства треба закріпити законодавчо (83–94 %) і що її слід викладати як обов'язковий предмет (майже 100 %) (с. 163–164).

Усі ці зрушення в мовній свідомості не тільки показують зростання престижу української мови, а й формують сприятливе тло для дальшого розширення її вжитку в шкільництві. Уживаючи українську мову в офіційному та неформальному шкільному спілкуванні, російськомовні підлітки набувають досвіду, який згодом дасть їм змогу безперешкодно перейти на українську і в інших комунікативних сферах (с. 182). А це вселяє надію, що з часом мовна ситуація вирівняється відповідно до етнічного складу населення в регіонах та в державі загалом.

Розвідка О. М. Данилевської ви-

світлює не лише стан двомовності в школі, а й ширше коло питань, зокрема мовної аксіології. Привертають увагу відповіді 11–15-літніх дітей на запитання «Навіщо навчаєшся мови?». Відповіді розподілилися так: вивчення мов дає мудрість, досвід, ерудицію (36,5 %), знання мови важливе для комфортних подорожей (24 %) успішного спілкування (20 %), успішної кар'єри (17 %), еміграції (7 %), роботи за кордоном (5,5 %). Отже, анкетування засвідчує: у навчанні мов у школярів переважають прагматичні мотиви (с. 135).

Дослідження дає об'єктивну картину постколоніальних мовних деформацій у нашій державі, виявляє причини, чому «попри високий ступінь формальної українізації, система шкільної освіти не поклала край зросійщенню української молоді й не стала ефективним інструментом вирівнювання мовної ситуації в державі загалом» (с. 340). Задля справедливості варто все ж зауважити, що заледве школа здатна самотужки покласти край зросійщенню нашої молоді. Не забуваймо, що школа — частина суспільства. У ній, як у великому дзеркалі, відбиваються всі «болячки» цього суспільства. Щоб підлітки ставали українськомовними, крім школи, критично важливі ще два чинники — мова спілкування в родині та мова молодіжної субкультури. Зрештою, авторка сама визнає, що «проблема формування мовної стійкості безпосередньо пов'язана із повнофункціональністю української мови, повнокровністю її розмовних, знижених, міських варіантів, із розвитком українськомовного сегмента масової культури» (с. 280).

Розвідка рясно проілюстрована діаграмами, таблицями, схемами, що полегшує сприйняття матеріалу. Правда, читач (надто якщо він не соціолінгвіст) ризикує «потонути» в безбережному океані емпіричних даних. Тим-то книзі не завадили б чіткіше сформульовані висновки й узагальнення, причому не лише наприкінці розділів. Також хотілося б бачити спеціально виокремлені рекомендації авторки для гармонізації мововжитку та поліпшення мовної політики в освіті — як на загальнодержавному рівні, так і на рівні окремої школи.

Загалом же рецензована монографія переконливо засвідчує готовність молодої української соціолінгвістики ставити й результативно досліджувати масштабні проблеми функціонування мов, використовуючи при цьому сучасний методологічний і методичний інструментарій.

П. СЕЛІГЕЙ